

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/141305>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

Op lange termijn

Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen

redactie:

Henk Flap en Marco H.D. van Leeuwen

Hilversum
Verloren
1994

ISBN 90-6550-396-X

5 Voedingsverschillen en ongelijke belastingdruk

Gedachten over trendvragen in antropologie, geschiedwetenschap en sociologie

HENK FLAP EN WOUT ULTEE

5.1. Achtergrond

Het zoeken naar trends lijkt in de sociale wetenschappen een golfbeweging te vertonen. Na een lange periode waarin weinig aandacht voor dit soort onderzoek bestond, nam de aandacht hiervoor de laatste decennia weer toe. De huidige veelheid aan trendvragen in antropologie, geschiedwetenschap en sociologie nodigt uit tot een samenvattende beschouwing.

In de antropologie raakte rond de eeuwwisseling het evolutionisme in diskrediet, niet eens vanwege de soms racistische ondertoon, maar hoofdzakelijk door de zwakte van het aangehaalde onderzoek. In Nederland was Steinmetz een vertegenwoordiger van een lang invloedrijke stroming die daarom – althans voorlopig – voorrang wilde geven aan veldwerk boven theorievorming (Flap 1987). In de geschiedwetenschap leidde na de eerste wereldoorlog de steeds scherpere bronnenkritiek tot steeds minder vergaande uitspraken. De bezwaren van de Utrechtse School onder leiding van Opperman tegen het gebruik van meer literaire bronnen in de mediaevistiek vonden algemeen ingang. In de sociologie werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door Popper gewezen op logische gebreken van trenduitspraken. Zijn bijvoorbeeld marxistische beweringen over de ontwikkelingstendensen van de kapitalistische produktiewijze niet dusdanig van ontsappingsclausules voorzien dat ze onweerlegbaar zijn? Deze bezwaren tegen trendvragen en tegen het zoeken naar richtingen in ontwikkelingen bleven tot in de jaren zestig werkzaam.

Tegenwoordig lijken de sociale wetenschappen een weerwoord te hebben op deze tegenwerpingen. Trenduitspraken zijn minder elastisch indien ze betrekking hebben op een bepaalde plaats en zijn voorzien van een begin- en einddatum. Titels of ondertitels van recente studies van Amsterdamse figuratiesociologen bevatten dergelijke clausules. Zo behandelde Spierenburg (1973, 1993) achtereenvolgens *Het proces der civilisatie in Nederland tussen 1500 en 1800* en *Lange-termijntrends in doodslag. Theoretische overdenkingen en Nederlands bewijsmateriaal, 15de-20ste eeuw*. Daarnaast deden Brinkgreve en Korzec (1978) onderzoek naar *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, beschreef Zwaan (1982) de *Binnenstatelijke geweldpleging in de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving 1648-1960* en schreef Franke (1985) over *Twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland*. Zoals deze (onder-)titels suggereren, wordt binnen de

figuratiesociologie onderzoek gedaan naar de trend in maatstaven voor beschaafd gedrag en naar het proces van staatsvorming in Nederland sinds het einde der middeleeuwen.

Daarnaast heeft het stugge vorsen van historici in archieven tot vorderingen geleid. Er zijn meer tijdreeksen opgesteld dan aanvankelijk mogelijk werd gedacht. Zo bevat Slicher van Bath's *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* uit 1960 een indrukwekkend aantal grafieken over lonen en prijzen. Het ligt voor de hand het werk van deze historicus en andere historici uit de Wageningse school te vergelijken met dat van Franse *Annales*-historici, wier belangstelling naar de *longue durée* uitgaat. Ook elders hebben historici op kwantitatieve wijze lange-termijnontwikkelingen in de levensstandaard van het gewone volk vastgesteld. Bij de bepaling van ontwikkelingen op lange termijn zijn al deze historici beducht voor een optimistisch evolutionisme.

Verder wordt in de geschiedswetenschap de laatste jaren meer en meer de stelling aanvaard dat oorkonden en archiefstukken dan wel de meest bruikbare bronnen zijn voor politieke en sociaal-economische geschiedschrijving, maar dat voor de bepaling van mentaliteiten toch vooral literair getinte bronnen nuttig zijn. Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen* uit 1924 was wellicht de eerste verdediging van de waarde van deze bronnen voor dit doel. Elias, de Duits-Engelse socioloog die sinds de jaren zeventig zoveel invloed heeft op Amsterdamse sociologen, paste, al dan niet met zoveel woorden, dit beginsel van Huizinga toe in een studie uit 1939. Daarin trok hij een beschavingscurve voor het Avondland tussen 1400 en 1800. De mate van civilisatie werd in deze studie afgemeten aan de uit etiquetteboekjes blijkende maatstaven voor zaken als vleeseten met een vork, neussnuiten in een zakdoek en schaamte voor eigen en andermans naaktheid. De opgaande lijn van de beschavingscurve verklaart Elias uit een trend tot staatsvorming. Dit laatste proces omvat twee ontwikkelingen: een tendens tot monopolisering van geweldsmiddelen en een andere tot monopolisering van belastingen. Om de laatstgenoemde trends vast te stellen gebruikt Elias vanzelfsprekend wel archivalia en studies die zich op deze primaire bronnen beroepen (zie bijvoorbeeld Elias 1939 II: 186, 189, 281 met aanhalingen uit Vuitry).

In de antropologie liep de opeenstapeling van veldwerkbevindingen uit op nieuwe pogingen tot theorievorming. Deze leidden, op het eerste gezicht misschien verrassend, tot een wederopleving van evolutionistisch gedachtengoed. Reeds in de jaren zestig droegen Nederlandse antropologische studies als die van Berting en Philipsen (1960) en Baks, Breman en Nooy (1966) hieraan een steentje bij door kwantitatief vergelijkend onderzoek. Claessen is een hedendaags Nederlands vertegenwoordiger van dit neo-evolutionisme (1991). Een dergelijk evolutionisme postuleert een trend naar steeds efficiëntere technische kennis en veronderstelt dat sociale en ideologische ontwikkelingen vooral door technische ontwikkelingen worden beïnvloed (Harris 1971, 1988).

Behalve antropologen hebben sociologen een bijdrage geleverd aan de opbloei

van het neo-evolutionisme. Zo wees in 1966 sterk evolutionistisch geïnspireerd onderzoek van de Amerikaanse socioloog Lenski uit dat het ongelijkheidsprobleem ook anders kan worden gesteld dan gewoonlijk is in de sociologie. De op z'n minst tot in de jaren zestig onder a-historische en anti-evolutionistische sociologen gangbare vraag was waarom in westerse samenlevingen, ondanks veel ingrijpen door overheden, de sociale ongelijkheid nog steeds zo groot is (een laat voorbeeld is Boudon 1973, welke publikatie ook tegenwoordig nog vaak instemmend wordt aangehaald). Volgens Lenski echter leidt de evolutionaire trend naar steeds verdergaande technologische ontwikkeling tot een trend naar toename van sociale ongelijkheid en doet zich juist in industriële samenlevingen een omkering van die laatste trend voor. Voor de overgang van het technologisch stadium van jagers en verzamelaars naar dat van horticultuursamenlevingen en de overgang van horticultuurmaatschappijen naar agrarische samenlevingen wordt de hypothese bevestigd dat met technische vooruitgang de sociale ongelijkheid toeneemt. Voor de overgang van agrarisch naar industriële samenlevingen wordt die hypothese echter weerlegd. Gezien deze bevinding, luidt de vraag waarom in industriële samenlevingen de ongelijkheid zo veel minder is dan in agrarische (Lenski 1966). Deze vraag vond in Nederland bij enkele sociologen weerklank (Ultee 1983a; zie ook Ultee, Arts en Flap 1992).

Door Lenski wordt het technologisch stadium waarin een samenleving zich bevindt bepaald op grond van uitvindingen als het vuur, de pijl en boog, de hak, de legering van metalen, de ploeg, het smelten van ijzer en de stoommachine. Het gebruik van de hak markeert de overgang van jacht- en verzamel- naar horticultuurmaatschappijen, de verspreiding van de ploeg die naar agrarische samenlevingen en de toepassing van de stoommachine de komst van het industriële tijdperk. De in een samenleving bestaande sociale ongelijkheid wordt door Lenski met steeds wisselende indicatoren vastgesteld: de mate waarin mensen door hen verzameld of gejaagd voedsel met anderen delen, verschillen in de grootte van hun tuinen, behuizingen die groter zijn dan het gemiddelde onderkomen, de afdracht van bijzonder voedsel aan een leider, het deel van hun oogst dat boeren moeten afstaan aan een vorst en de uit belastingstatistieken blijkende scheefheid in de verdeling van geldelijke inkomens (vergelijk Ultee 1983b: 75-79; Ultee, Arts en Flap 1992: 392-398).

5.2. Aangrijpingspunten voor de reconstructie van trendvragen

Lenski kwam tot de vraag waarom in industriesamenlevingen de ongelijkheid kleiner is dan in agrarische maatschappijen na een synthese van bevindingen van antropologisch veldwerk, historisch archiefonderzoek en sociologische enquêtes. Een dergelijke synthese lukt beter naarmate de vragen van antropologen, historici en sociologen meer op elkaar lijken en sterker met elkaar samenhangen.

Om dergelijke overeenkomsten en samenhangen in vraagstellingen aan te wijzen, is het dienstig de in de antropologie, geschiedswetenschap en sociologie behandelde trendvragen in kaart te brengen, ze te ordenen en hun belang te bepalen. Aldus kunnen overigens niet alleen raakvlakken worden opgespoord. Tevens kunnen leemtes worden aangewezen. Bovendien kan blijken dat in sommige disciplines trendvragen beter zijn gesteld dan in andere. Daarnaast kan duidelijk worden dat voorafgaande vragen soms onvoldoende aandacht hebben gekregen. Tenslotte kan aan het licht komen dat voor de hand liggende vervolgvragen te weinig aan bod zijn gekomen. In deze bijdrage ondernemen we zo'n reconstructie.

Bij onze reconstructie van trendvragen gaan we er vanuit dat vragen over ongelijkheid en over geweld tot de hoofdvragen van de sociale wetenschappen behoren en een groot aantal deelvragen omvatten (Thurlings 1977: 127-136; Laeyendecker 1981: 57-60; Ultee, Arts en Flap 1992). Ook nemen we aan dat, over een langere periode gezien, veranderingen in de mate dat zich in een samenleving ongelijkheden voordoen en in de mate dat haar leden geweld gebruiken trends te zien kunnen geven, dat wil zeggen ontwikkelingen in een bepaalde richting. Zoals we reeds stelden, houdt het neo-evolutionisme zich bezig met de ongelijkheidsproblematiek. Het doet dat echter zonder de geweldsproblematiek te verwaarlozen. De figuratiesociologie behandelt, zo zullen we betogen, de geweldsproblematiek. Ze is evenwel ook aandacht gaan schenken aan de ongelijkheidsproblematiek. De geschiedswetenschap legt zich minder op bepaalde vragen vast. Zoals wel is gezegd, heeft het besef dat geschiedswetenschap meer is dan het verhalen van veldslagen en machtswisselingen, ertoe geleid dat het een bijna amorf vak is geworden dat 'op alle mogelijke manieren over alle mogelijke onderwerpen gaat' (Bommeljé 1991). Toch hebben historici zodoende over ongelijkheid en geweld veel vragen gesteld en onderzoeksresultaten voortgebracht.

Aldus zijn er tenminste twee manieren om samenhangen tussen neo-evolutionistische en figuratiesociologische vragen op het spoor te komen. Men kan, uitgaande van de geweldsproblematiek, trachten gangbare trendvragen op te vatten als onderdelen daarvan en proberen die deelvragen te verbinden met trendvragen over ongelijkheid. En men kan, uitgaande van de ongelijkheidsproblematiek, pogen concrete trendvragen te zien als brokstukken van die problematiek, om vervolgens na te gaan in hoeverre die deelvragen samenhangen met trendvragen over geweld. Hier zal blijken dat elk van deze manieren tot de onderkenning van samenhangen tussen bekende trendvragen leidt. We zullen deze samenhangen niet meteen schetsen, maar willen eerst betogen dat er in de literatuur aangrijpingspunten zijn om naar deze samenhangen te zoeken.

Uitgaand van de geweldsproblematiek bieden zich drie aangrijpingspunten aan. Ten eerste is er het pleidooi van Elias voor vergelijkend onderzoek naar de beschavingstrend: niet alleen dient de curve voor de Westerse wereld te worden getekend, maar ook die voor Verre Oosten. Ten tweede is er de kritiek uit het

begin der jaren zeventig van de figuratiesocioloog Goudsblom op het neo-evolutionisme van Lenski. Volgens deze kritiek besteedde Lenski te weinig aandacht aan vragen over het verloop van de beschavingscurve. Ten derde spreekt het bijna voor zich figuratiesociologische gedachten over een trend tot staatsvorming te vergelijken met werk van historici en antropologen over dit – voor hen traditionele – onderwerp (vergelijk ook Flap en Kuiper 1979).

Nadruk op de ongelijkheidsproblematiek leidt tot drie andere aangrijpingspunten voor de reconstructie van trendvragen. Het eerste is de voor de hand liggende en bij critici van de figuratiesociologie vaker doorklinkende gedachte dat vragen over beschaafd gedrag en belastingdruk *tout court* oppervlakkig zijn en misschien zelfs wel verkeerd gesteld: om wiens belasting en beschaving gaat het in gestratificeerde samenlevingen als die van het Westen en het Verre Oosten? Onze slotsom zal zijn dat trendvragen over ongelijk drukkende belastingen tot nu toe te weinig aandacht kregen, dat wil zeggen vragen over ontwikkelingen in de mate dat belastingen drukken op de hogere strata van een samenleving in vergelijking met de hoogte van de belastingdruk op de lagere strata.

Een volgend aangrijpingspunt is de kwestie of vragen over de ontwikkelingsgang van verschillen in levensstandaard tussen de hoogste en de laagste strata van een samenleving vooraf dienen te gaan aan vragen over verschillen in beschaafd gedrag. Dat dit gewenst is, kan men vermoeden op grond van een verschuiving in de aandacht voor problemen binnen de figuratiesociologie. Deze is zich niet steeds meer gaan richten op verschillen in beschaafd gedrag, maar op onderdelen van de ongelijkheidsproblematiek, en wel op vragen over trends in vermogensverhoudingen (zie Wilterdink 1984 en zijn bijdrage aan deze bundel) en vragen over staatsvorming en de vermijding van individuele tekorten en tegenslagen (De Swaan 1989).

Door de verduidelijking van het zonet genoemde punt ontstaat een laatste aangrijpingspunt voor de reconstructie van trendvragen. De voorrang van vragen over ongelijk drukkende belastingen op vragen over verschillen in maatstaven voor beschaafd gedrag, roept de vraag op in hoeverre staatsvorming, langs de weg van ongelijke belastingen, tot verschillen leidt in maatstaven voor beschaafd gedrag. De samenhang waarover deze vraag handelt, is binnen de figuratiesociologie tot nu toe niet opgemerkt. Daar is benadrukt dat staatsvorming heeft geleid tot striktere maatstaven voor beschaafd gedrag onder de adel, omdat de vestiging van het geweldsmonopolie gepaard ging met de ontwapening van de adel.

In de nu volgende reconstructie zullen we deze zes punten aangrijpen om belangrijke samenhangen op te sporen tussen ogenschijnlijk uiteenlopende vragen over trends uit antropologie, geschiedswetenschap en sociologie.

5.3. Trendvragen gereconstrueerd

Lenski's vragen over ongelijkheid betreffen de overgang van één samenlevings-type naar een ander. Elias' beschavingscurve daarentegen is een trend in de tijd net voor de industrialisering binnen één samenleving, Frankrijk. Nu heeft Elias er op gewezen dat zijn onderzoek naar de beschavingscurve in Frankrijk moet worden aangevuld met onderzoek naar deze trend in samenlevingen als China (Elias 1939 I: 163 en Elias 1939 II: 352). Zulk onderzoek verschaft een toetsing van Elias' verklaring van het verloop van deze curve. Het is tot nu toe evenwel nauwelijks verricht. Niet dat wij dat in onderhavige bijdrage zullen doen. We willen hier slechts de mate bepalen waarin vervolgvragen over het verloop van de beschavingscurve in landen als China van belang zijn. Het spreekt van zelf dat Nederlandse figuratiesociologen de civilisatiecurve voor Nederland hebben getekend. Dit had echter als onbedoeld gevolg dat in het vervolg minder aandacht werd besteed aan het door Elias aangestipte voorgestelde onderzoek. Dat onderzoek zou een bepaald strenge toetsing hebben opgeleverd omdat de ontwikkelingen in China zich los van die in Frankrijk hebben voltrokken.

Er ligt hier een veelbelovend onderwerp voor toekomstig onderzoek. Dit in eerste aanzet figuratiesociologisch onderzoek kan ook in een neo-evolutionistisch kader worden geplaatst, hetgeen het belang van het onderwerp vergroot. China en Frankrijk waren immers *agrarische* samenlevingen, samenlevingen die tot eenzelfde technologisch stadium behoren. Vragen over het verloop van de beschavingscurve in andere agrarische samenlevingen dan Frankrijk en in samenlevingen die tot andere technologische typen behoren, zouden probleemstellingen uit verschillende disciplines dichter bij elkaar kunnen brengen. Overigens vindt Elias het gepast Frankrijk en China te vergelijken omdat het beide hofsamenlevingen waren (Elias 1939 II: 352).

Daarnaast passen Elias' vragen over de trend naar beschaafd gedrag in het Westen en het Verre Oosten ook anderszins in een neo-evolutionistisch kader. Elias' indicatoren voor beschaafd gedrag kan men immers plaatsen op één uiteinde van een schaal voor *mate* van beschaafd gedrag. Het gaat om afkeer van geweld en om heel bepaalde geweldloze handelingen die toch met geweld te maken hebben: het afwenden van het gezicht bij het zien van leed, pijnlijk getroffen worden wanneer men anderen op hun hoofd ziet krabben en dergelijke (vergelijk Ultee 1986: 190-194). Elias' vragen over de trend naar beschaafd gedrag vormen zo gezien een onderdeel van gangbare vragen over de evolutie van geweldgebruik – om een term te gebruiken ter aanduiding van het andere uiteinde van de schaal voor mate van beschaafdheid. Zelf geen geweld gebruiken is geen absoluut nulpunt op een schaal voor gewelddadigheid: er zijn mensen die geen geweld gebruiken maar het wel kunnen aanschouwen, en er zijn mensen die geen geweld kunnen gebruiken en evenmin geweld kunnen aanzien. De indicatoren van Elias voor beschaafd gedrag betreffen dus een deel van een

schaal voor geweldgebruik dat gewoonlijk als niet bestaand wordt beschouwd. Of: Elias' vragen over beschaafd gedrag vormen een veelal niet als zodanig onderkend onderdeel van de geweldsproblematiek. Aldus onze formulering van een eerste belangwekkende samenhang tussen een naar trends zoekende figuratiesociologie en een naar trends zoekend neo-evolutionisme.

Goudsblom (1974: 199-200) stelt dat in het werk van Lenski slechts impliciet tot uiting komt, dat zelfbeheersing en maatschappijbeheersing een niet weg te denken rol spelen in de ontwikkeling van de natuurbeheersing. Inderdaad omvat zelfs de opsomming van een dozijn evolutionaire trends in een latere studie van Lenski nog geen beschavingstrend – beschaafdheid afgemeten aan indicatoren à la Elias. Lenski's trends hebben betrekking op kenmerken van samenlevingen zoals technologie, oppervlakte, bevolkingsdichtheid, de mate waarin schaarse goederen scheef zijn verdeeld en de hoeveelheid verticale sociale mobiliteit (Lenski 1975). Hierbij moet wel worden aangetekend dat Lenski eerder heeft benadrukt dat technische vooruitgang niet onlosmakelijk is verbonden met morele vooruitgang, maar vaak juist gepaard gaat met morele achteruitgang blijkend uit onder meer het voorkomen van oorlogsvoering, koppensnellerij, kannibalisme, mensenoffers en slavernij (Lenski 1970: 235-236). In feite somt Lenski hier aanwijzingen op voor gewelddadigheid in samenlevingen. Met zijn indicatoren voor staatsvorming (monopolisering van geweldsmiddelen, afstaan van geld of goederen onder de uiteindelijke dreiging met geweld) doet Elias dit ook. De slotsom is dat Elias en Lenski zich bezig houden met de geweldsproblematiek, maar dat Lenski's indicatoren voor gewelddadigheid in een samenleving andere delen van een schaal voor *mate* van gebruik van geweld bestrijken dan Elias' indicatoren voor staatsvorming (vergelijk Ultee 1986: 192). Deze onderkenning vormt een tweede belangrijke schakel tussen de vragen van het neo-evolutionisme en die van de figuratiesociologie: er is een overkoepelende vraag over trends in geweldgebruik en geweldsvermijding en Elias' vragen over staatsvorming en over beschaving en die van Lenski over wreedheid kunnen als complementair aan elkaar worden beschouwd.

Een derde aangrijpingspunt voor het aan elkaar knopen van trendvragen uit verschillende sociale wetenschappen is de verklaring die Elias aanvoert voor het verloop van de beschavingscurve in Frankrijk tussen 1400 en 1800. De trend tot beschaafd gedrag zou kunnen worden verklaard uit de trend tot staatsvorming (Elias 1939 II: 7). Door de nadruk op deze laatste factor staan figuratiesociologie en neo-evolutionisme niet zo ver van elkaar af als lijkt indien alleen wordt gelet op Lenski's vraagstellingen over sociale ongelijkheid en Elias' vragen over beschaafd gedrag. Dat is niet alleen het geval omdat de figuratiesociologie een trend naar staatsvorming postuleert en het neo-evolutionisme behalve een trend in sociale ongelijkheid ook een trend veronderstelt naar een steeds complexer centraal gezag (zie bijvoorbeeld Carneiro 1970). Er is nog een reden. Bij Elias is monopolisering van belastingheffing één van de twee processen waaruit staats-

vorming bestaat, bij Lenski is de hoogte van belastingen die opperhoofden of vorsten in horticultuur- of agrarische samenlevingen opleggen aan degenen die de grond bewerken, een maat voor de in deze samenlevingen bestaande ongelijkheden. Er ontstaat een samenhang tussen neo-evolutionisme en figuratiesociologie door *na* de vraag of er een tendens tot monopolisering van belastingheffing bestaat (waarbij de hoogte van de belastingdruk in het midden wordt gelaten) een andere vraag te stellen. Deze *vervolgvraag* luidt of er ook een trend is in de hoogte van de op het gewone volk drukkende belastingen. Dat binnen de figuratiesociologie de beschavingscurve tot nu toe duidelijker is getekend dan de trends naar staatsvorming, is in dit meer omvattende perspectief niet zo betreurenswaardig. Reeds door antropologen en historici verricht werk zou uitkomst kunnen bieden. Vragen over trends in geweldgebruik en vragen over trends in ongelijkheid kunnen met elkaar worden verbonden door tussen deze vragen trendvragen over ongelijk drukkende belastingen te plaatsen.

In bepaalde mate valt vol te houden dat Nederlandse figuratiesociologen zich tot nu toe hebben gericht op vragen over één onderdeel van het proces van staatsvorming, de vestiging van het geweldsmonopolie. We kunnen hierbij denken aan Spierenburg (1973 en 1993), Zwaan (1982) en Franke (1991). Staatsvorming omvat echter ook een tendens tot monopolisering van de belastingheffing. Vragen over de daaruit voortvloeiende trends kregen tot nu toe minder aandacht. Het ligt voor de hand dat die trends meer met ongelijkheden uitstaande hebben. Laten we nu voor het opsporen van verbanden tussen bekende trendvragen uit de verschillende sociale wetenschappen de ongelijkheidsproblematiek als uitgangspunt nemen.

Het moge duidelijk zijn dat vragen over ongelijk drukkende belastingen onderdeel van de ongelijkheidsproblematiek zijn. De onderkenning van hun belang als vervolgvragen, leidt tot de slotsom dat het belang van bepaalde bekende vragen uit het grensgebied tussen een naar trends zoekende antropologie, geschiedenis en sociologie te hoog is aangeslagen. Er zijn niet zo maar belastingen, de belastingen die overheden opleggen kunnen voor sommige samenlevingsleden hoger zijn dan voor andere. En, zoals de gedachte dat het in de sociologie om figuraties gaat reeds suggereert, er bestaan niet eenvoudig maatstaven voor beschaafd gedrag, bepaalde leden van een samenleving kunnen striktere maatstaven voor beschaafd gedrag hanteren dan andere. Vragen over belastingdruk en beschaving in het algemeen kunnen misleidend zijn en dienen in ieder geval door meer treffende vragen te worden gevolgd. Deze vervolgvragen behelzen tendensen in verschillen tussen de klassen van een samenleving wat betreft belastingdruk en wat betreft maatstaven voor beschaafdheid. Met deze vragen beschikken we over twee nieuwe mogelijkheden om banden te leggen tussen naar trends zoekende sociale wetenschappen. Laten we die bezien.

Wat valt verder te zeggen over het belang van vragen betreffende ongelijk drukkende belastingen? Één punt is dat ze niet alleen over de mate van progres-

sie in belastingstelsels gaan (hoe hoger het inkomen, hoe hoger het belastingpercentage) en dat een stelsel met een voor iedereen gelijk belastingpercentage een grensgeval is. Behalve progressieve stelsels blijken er namelijk regressieve te zijn (hoe hoger het inkomen, des te lager het belastingpercentage). Indirecte belastingen op consumptiegoederen zijn bijvoorbeeld meestal regressief. Progressieve belastingen lijken zich vooral in industriële samenlevingen voor te doen, regressieve in agrarische. Deze onderkenning verhoogt het belang van vragen over ongelijk drukkende belastingen voor naar trends zoekende sociale wetenschappen.

Hier komt het volgende bij. Elias heeft benadrukt dat er in Frankrijk aanvankelijk geen onderscheid was tussen de kas van de vorst en die van de staat en dat in dit land de adel lange tijd vrijdom van belasting genoot (Elias 1939 II: 303, 311). Over de hoogte van belastingen voor de lagere klassen meldt hij echter weinig. Ze zijn klaarblijkelijk van minder belang voor een verklaring van het verloop van de beschavingscurve. Maar is dat zo? In navolging van Weber heeft Lenski betoogd dat in agrarische samenlevingen veelal de opvatting geldt dat de staat privé-eigendom van de vorst is. Lenski spreekt dan ook vooral over de door boeren op te brengen belastingen. Volgens hem moesten boeren in agrarische samenlevingen een kwart tot de helft van hun oogst afstaan (Lenski 1966: 214, 267-270). In deze samenlevingen vormde, aldus Lenski, de heersende klasse – de klasse die zich deze belastingen toeëigende – één procent van de bevolking en de klasse die haar diensten verleende, vijf procent. Een vraag is nu in hoeverre in agrarische samenlevingen als Frankrijk belastingen regressief waren, zo ja, in hoeverre dit heeft bijgedragen aan een trend naar beschaafd gedrag. Die vraag is niet van belang ontbloot en vormt een verbinding tussen neo-evolutionisme en figuratiesociologie.

Ook trendvragen over de verschillen tussen sociale lagen wat beschaafd gedrag betreft vormen een verbintenis tussen naar trends zoekende sociale wetenschappen. Deze vragen kan men beschouwen als onderdelen van de ongelijkheidsproblematiek: beschaafd gedrag zou een machtsmiddel zijn, en klaarblijkelijk is dit middel – in soms uiteenlopende mate – ongelijk verdeeld. Elias meent voor Frankrijk een tendens te kunnen aanwijzen tot 'Verringerung der Kontraste'. De maatstaven voor beschaafd gedrag binnen de adel en binnen de burgerij zouden in dit land naar elkaar zijn gegroeid. Er is tot nu toe door figuratiesociologen geen helder beeld verschaft van ontwikkelingen wat betreft beschaafd gedrag binnen de lagere strata. Onderzoek hiernaar lijkt overbodig te zijn geacht met behulp van de aannemelijke veronderstelling dat als de voedselvoorziening van mensen onzeker is, er bij hen geen beschaafd gedrag kan worden verwacht. Elias (1939 II: 422) stelt nog wel dat staatsvorming uiteindelijk – langs de weg van een door voortschrijdende arbeidsverdeling groeiende produktie – tot een verhoging van de levensstandaard leidt. Voor het slaan van bruggen tussen trendonderzoek in antropologie, geschiedenis en sociologie is het dus van belang

vragen te stellen over verschillen in beschaafd gedrag tussen de hoogste en laagste strata van een samenleving.

Toch lijkt, ook in het kader van de figuratiesociologie, een andere vraag hogere prioriteit te verdienen, en wel een andere vraag over ongelijkheden. Die vraag rijst als de bijkomende veronderstelling wordt gezien dat staatsvorming, langs de weg van arbeidsverdeling, tot een hogere welstand van de onderste lagen van een samenleving leidt. In die veronderstelling klinkt weinig door van de hedentendage vaker geopperde gedachte dat economische groei zeer wel gepaard kan gaan met een grotere inkomensongelijkheid en zelfs met een toename van het percentage samenlevingsleden dat op de rand van het bestaan leeft. In hoeverre heeft de trend tot staatsvorming een trend naar kleinere verschillen in inkomen tussen de onder- en bovenlagen van een samenleving als gevolg? Die vraag staat niet op zich en behoort niet alleen tot het neo-evolutionisme, ze gaat vooraf aan een gangbare figuratieve vraag en wordt opgeworpen door een bijkomende veronderstelling van Elias. Staatsvorming leidt alleen tot kleinere verschillen in beschaafd gedrag tussen de boven- en onderlagen van een samenleving als ze tot kleinere verschillen in welstand tussen deze lagen leidt. Het heeft weinig zin te vragen of er een trend is naar kleinere verschillen in beschaafd gedrag tussen de onder- en bovenlagen van een samenleving, als de vraag of zich een trend voordoet naar kleinere verschillen in levensstandaard tussen die lagen, met 'neen' is beantwoord.

De stelling dat vragen over verschillen in welstand vooraf gaan aan vragen over verschillen in beschaafd gedrag, kan ook anderszins worden verduidelijkt. Deze uitleg leidt er toe dat gangbare vragen over voeding uit antropologie, geschiedswetenschap en sociologie aan belang winnen.

Als een onderzoeksvraag zou luiden of leden van de onderlagen van een samenleving met een vork vlees aten, dan blijkt die vraag bij nadere beschouwing minder goed te zijn. Een ontkennend antwoord kan twee dingen betekenen: dat deze mensen geen vlees hadden en daarom geen vork gebruikten, of dat ze wel vlees aten maar bijvoorbeeld met hun vingers. Dergelijke twee-in-één vragen dienen te worden vermeden. Met enige overdrijving is dit punt als volgt aan te scherpen. De vraag in hoeverre de leden van de onderlagen in agrarische samenlevingen *hun* vlees met een vork aten, vooronderstelt dat die mensen geregeld vlees aten. Onderzoek van historici als de Duitser Abel (1974: 18) naar ontwikkelingen in de levensstandaard van de onderlagen van een samenleving, veronderstelt echter als vanzelfsprekend dat vlees in agrarische samenlevingen een luxe was. Vragen over voedingsverschillen dienen *vooraf* te gaan aan vragen naar uiteenlopend gebruik van tafelbestek. En vragen over verschillen in levensstandaard kunnen behalve in termen van bezit aan zilveren eetgerij ook worden geformuleerd in termen van minder gevarieerd samengestelde voedselpakketten en minder rijkelijk opgediste tafels.

Vragen over voedingsverschillen zijn enige jaren geleden gesteld door de En-

gelse figuratiesocioloog Mennell in een studie over de uiteenlopende ontwikkelingstendens van de Engelse en de Franse keukens (Mennell 1985). Verder is er de geschiedenis van de voeding van Franse *Annales*-historici als Hémardinquer (1970). Vragen over voedingsverschillen leiden ook terug naar het neo-evolutionisme. Lenski betoogde dat in industriële samenlevingen de evolutionaire trend naar meer ongelijkheden is omgekeerd. Dit werd door hem vastgesteld met behulp van steeds andere indicatoren. Recentelijk heeft de Britse antropoloog Goody (1982) gepoogd een ongelijkheidstrend zichtbaar te maken met behulp van één indicator: de mate waarin de leden van de verschillende lagen van een samenleving dezelfde gerechten eten. Zijn onderzoek betrof niet alleen uiteenlopende agrarische samenlevingen als Frankrijk en China, maar ook horticultuur-samenlevingen als die van de LoDagaa en de Gonja. Belangwekkend aan Goody's onderzoek voor figuratieve vraagstellingen en verklaringen is ook dat bij de Gonja staatsvorming verder was voortgeschreden dan bij de LoDagaa.

Deze verduidelijking van het belang van trendvragen over de mate waarin de levensstandaarden uiteenlopen, heeft geleid tot de onderkenning dat trendvragen over voedingsverschillen een schakel vormen tussen trendvragen over verschillen in levensstandaard en trendvragen over beschaafd gedrag. Maar ook vragen over voedingsverschillen en vragen over ongelijke belastingdruk staan niet los van elkaar en het is van belang ze met elkaar te verbinden. Hierboven is gesteld dat voedingsverschillen vooral aan vleesverbruik kunnen worden afgemeten: in agrarische samenlevingen is vlees een luxe-goed. De vraag is: waarom? We kunnen hier verwijzen naar het deel van het proces van staatsvorming dat binnen de figuratiesociologie tot nu toe minder aandacht heeft gekregen. Misschien was vlees namelijk in sommige agrarische samenlevingen in sterke mate een luxe wegens de hoge belastingen op zout. Zout is niet alleen in grote hoeveelheden benodigd voor het bewaren van vlees, maar ook voor de verzorging van vee. Overigens kunnen ook belastingen als die op het malen van granen negatieve gevolgen hebben voor de levensstandaard van de onderlagen van agrarische samenlevingen en bijvoorbeeld leiden tot een snelle verspreiding van nieuwe gewassen als de aardappel.

Gezien dergelijke overwegingen is binnen de figuratiesociologie tot nu toe onvoldoende aandacht besteed aan de mogelijk negatieve invloed van belastingheffing, een onderdeel van het proces van staatsvorming, op de mate van beschaafd gedrag van de onderlagen van een samenleving. Vrijdom van belasting (en profiteren van belastinguitgaven) kan daarentegen de mate van beschaafd gedrag van de bovenlagen van een samenleving positief beïnvloeden. Deze verklaring van de samenhang tussen staatsvorming en beschaafd gedrag lijkt tot nu toe binnen de figuratiesociologie over het hoofd te zijn gezien. Er is te veel nadruk gelegd op de gevolgen van de monopolisering van geweldsmiddelen voor de mate waarin gedrag beschaafd is. Vragen over de samenhangen tussen trends in uiteenlopende belastingdruk, trends in voedingsverschillen en de verspreiding

van beschaafd gedrag, kunnen onvermoede antwoorden opleveren.

Na dit lange betoog over samenhangen tussen de vragen van naar trends zoekende sociale wetenschappen, te hoog aangeslagen vraagstellingen en ten onrechte niet aan bod gekomen probleemstellingen, zullen in de volgende paragraaf een aantal tot nu toe min of meer verwaarloosde vragen van een antwoord worden voorzien. Die antwoorden zullen niet meer dan hypothetisch zijn. Wij beogen niet met bevindingen van eigen archiefonderzoek of van nieuwe inhoudsanalyses van bepaalde literaire produkten deze hypothesen te toetsen. Dergelijk onderzoek is voor dit artikel niet verricht. Het zou ook een inspanning vergen van meerdere jaren. Wel proberen we aan te geven dat bepaalde reeds gedane onderzoeksbevindingen een betekenis hebben die scherp getrokken grenzen tussen sociale wetenschappen overstijgt. Zulke bevindingen zijn van belang voor vraagstellingen die, zij het voor verschillende plaatsen en tijden, in meerdere disciplines worden gesteld.

5.4. Verklaringen geconstrueerd

Trendvragen reconstrueren is één zaak, antwoorden op die vragen construeren een tweede. In de vorige paragraaf verwoordden we een aantal verklaringsvragen, in deze paragraaf beantwoorden we ze door enkele verklaringen te schetsen. We laten ons hierbij leiden door enige beginselen voor theorievorming. Het eerste luidt dat het nuttig is afzonderlijke hypothesen in een stelsel van meeromvattende hypothesen onder te brengen. Het tweede komt er op neer dat uit deze meer algemene hypothesen nieuwe concrete hypothesen dienen te worden afgeleid. Het derde beginsel zegt dat concrete hypothesen die empirisch onhoudbaar zijn gebleken of waaraan anderszins moeilijkheden kleven, niet behoeven te worden verworpen, maar dienen te worden verbeterd door ze in verband te brengen met meer algemene hypothesen (vergelijk Ultee, Arts en Flap 1992).

Punt van vertrek is de hypothese dat de vestiging van het monopolie op de geweldsmiddelen in een samenleving op korte termijn tot meer beschaafd gedrag in de bovenlagen van die samenleving leidt, op langere termijn tot meer beschaafd gedrag in andere lagen, en uiteindelijk tot kleinere verschillen in beschaafd gedrag tussen de verschillende lagen van die samenleving. Deze hypothese is vrij naar het werk van Elias. Een moeilijkheid is dat ze niet zegt hoe snel beschaafd gedrag zich door een samenleving verspreidt: is er een trend naar kleinere verschillen tussen sociale lagen wat betreft de mate van beschaafd gedrag?

Om die vraag te beantwoorden is het dienstig terug te grijpen op een meer algemene hypothese. Ook die hypothese kan in het werk van Elias worden aangetroffen. Laten we aannemen dat met de vestiging van het geweldsmonopolie, de adel door de staat wordt ontwapend en het bezit aan wapens over adel, bur-

gerij en volk gelijk verdeeld raakt in die zin dat geen van deze lagen geweldsmiddelen heeft. Aldus laat zich de hypothese formuleren dat hoe gelijkjer wapens over de lagen van samenleving zijn verdeeld, des te sneller in die samenleving de maatstaven voor beschaafd gedrag van haar bovenlagen aangescherpt raken en des te sneller binnen haar andere lagen deze maatstaven worden overgenomen.

Naast deze hypothese over de gevolgen van de verdeling van wapens als één type machtsmiddelen, zetten we een hypothese over de verdeling van een ander soort hulpbronnen, te weten economische hulpbronnen als grond en kapitaalgoederen. We passen dus een 'neo-weberiaanse' gedachte toe (vergelijk Ultee, Arts en Flap 1992: 317-319). Deze hypothese luidt dat hoe gelijkjer economische hulpbronnen in een samenleving zijn verdeeld, des te sneller maatstaven voor beschaafd gedrag in de bovenlagen van een maatschappij aangescherpt raken en des te sneller haar andere lagen die overnemen. Vanzelfsprekend is het de vraag in hoeverre deze hypothese waar is. Om daar meer over te zeggen maken we een afleiding uit deze hypothese.

Om tot deze afleiding te komen, veronderstellen we eerst dat de vestiging van het geweldsmonopolie in een samenleving gepaard gaat met de instelling van het belastingmonopolie. Dit is een toepassing van Elias' 'definitie' van een staat. Vervolgens nemen we aan dat in een samenleving met regressieve belastingen de economische hulpbronnen ongelijker verdeeld zullen raken dan in een samenleving met progressieve belastingen. We wijzen er op dat vragen over het progressieve of regressieve karakter van belastingen aan de orde zijn gesteld door Webber en Wildavsky (1986). Met deze bijkomende veronderstellingen kunnen we afleiden dat hoe regressiever de belastingen in een staat zijn, des te langer het duurt voor de maatstaven van beschaafd gedrag van de bovenlagen in die samenleving door de andere lagen van die samenleving worden overgenomen. Deze hypothese zegt iets over de snelheid of traagheid van de verspreiding van beschaafd gedrag over de verschillende lagen van een samenleving. Wanneer de vestiging van een geweldsmonopolie gepaard gaat met regressieve belastingen, dan houdt dat laatste de verspreiding van beschaafd gedrag op. Aangezien belastingvrijdom voor de adel een vorm van regressieve belastingen is, remt ook dat de algemene aanvaarding van maatstaven voor beschaafd gedrag.

Na dit overigens niet erg nauwkeurige antwoord op de vraag hoe snel maatstaven voor beschaafd gedrag zich verspreiden, volgt een antwoord op de vraag over de verschillen in voeding tussen de verschillende lagen van een samenleving. Hiertoe brengen we eerst onze hypothese over de verdeling van wapenbezit en die over de verdeling van economische hulpbronnen op één noemer. Dat doen we met de hypothese dat hoe gelijkjer hulpbronnen in een samenleving zijn verdeeld, des te sneller maatstaven voor beschaafd gedrag aangescherpt raken, des te vlugger ze zich verspreiden en des te sneller de verschillen in beschaafd gedrag tussen de verschillende lagen van een samenleving zijn verdwenen.

Deze hypothese breiden we uit door te stellen dat beschaafd gedrag een symbolisch goed is en dat niet alleen symbolische, maar ook materiële goederen kunnen worden geconsumeerd. Aldus komen we tot de hypothese dat naarmate de hulpbronnen in een samenleving ongelijker zijn verdeeld, de consumptiegoederen dat ook zijn. Die hypothese maakt deel uit van Lenski's neo-evolutionisme.

Door meer symbolische goederen dan beschaafd gedrag aan te wijzen en door materiële goederen op te sommen, kunnen we met deze hypothese tot nieuwe concrete hypothesen komen. Voedsel is een materieel goed, zodat we kunnen afleiden dat hoe regressiever de belastingen in een staat zijn, des te groter de verschillen tussen de lagen van deze samenleving zullen zijn wat betreft de kwantiteit en kwaliteit van hun voedsel. Wanneer we bovendien aannemen dat maatstaven voor beschaafd gedrag op een groot aantal symbolische goederen betrekking kunnen hebben, verkrijgen we de hypothese dat hoe regressiever de belastingen in een staat zijn, des te sterker eetrecepten in de verschillende lagen van die samenleving wat betreft mate van verfijndheid uiteenlopen en des te meer het gebruik van het bestek tussen die lagen in beschaafdheid verschilt.

Alhoewel we in het bovenstaande een aantal betrekkelijk concrete hypothesen hebben geformuleerd, zijn ze wellicht niet concreet genoeg voor empirisch onderzoek. In ieder geval roepen ze vragen op over veranderingen in de aard van de door staten geheven belastingen. Elias' betoog handelde over Frankrijk; daar raakte de adel haar belastingvrijdom met de Franse revolutie kwijt. De verspreiding van maatstaven voor beschaafd gedrag over de verschillende lagen van de Franse samenleving zou in de negentiende eeuw dus sneller moeten zijn verlopen dan in de achttiende eeuw. In de twintigste eeuw werd Frankrijk een democratie. Men kan op grond hiervan aannemen dat in die eeuw belastingen progressiever waren dan in de negentiende. Aldus wordt een nieuwe voorspelling verkregen over het precieze verloop van de Franse beschavingscurve: ook in de twintigste eeuw verspreidde beschaafd gedrag zich. Met Elias' hypothese over de vestiging van het geweldsmonopolie valt niet goed te verklaren hoe in Nederland voor de Franse tijd maatstaven voor beschaafd gedrag aangescherpt raakten. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden kende immers slechts in beperkte mate een geweldsmonopolie. Wanneer de belastingheffing in de Republiek, hoe die verder ook van provincie tot provincie mocht verschillen, minder regressief was dan in Frankrijk, kan toch de oplopende verloop van de Nederlandse beschavingscurve worden verklaard.

5.5. Afsluiting

Ons betoog kan worden samengevat in de volgende twee beweringen. De eerste luidt dat het verband tussen de vestiging van het geweldsmonopolie en de ver-

spreiding van beschaafd gedrag, zoals dat is verondersteld in de door Elias geformuleerde hypothese, wordt gecompliceerd door de verdeling van de belastingdruk over de leden van een samenleving. De tweede zegt dat met behulp van een meer algemene theorie over hulpbronnen kan worden verklaard waarom deze factor het oorspronkelijke verband compliceert. Men name het groeiende democratisch gehalte van de politieke ideologie die in een samenleving door de heersende groepen wordt geïnstitutionaliseerd leidt tot progressieve belastingstelsels die de verspreiding van maatstaven voor beschaafd gedrag versnellen. Onze weberiaans 'angehauchte' neo-evolutionistische uitbreiding van Elias' hypothese, die handelt over de hoeveelheid en kwaliteit van het verorberde voedsel en de verrijking van de keuken waarin dit voedsel wordt toebereid, kan op eenzelfde manier worden samengevat. Hiermee hebben we een deel van de onvolledigheid van Elias' oorspronkelijke hypothesen teruggedrongen.

Het ligt voor de hand dat er nog andere factoren zijn die verhinderen dat staatsvorming niet altijd gevolgd wordt door afnemende verschillen tussen de sociale lagen in voedingspatronen en eetgewoonten. Te denken valt aan de beweging van de algemene economische conjunctuur, die van invloed is op het loon waarmee voedsel wordt gekocht en op de prijzen van het voedsel zelf. Ook is het belangrijk de voedselpolitiek van de overheden in de verklaring op te nemen: is er een vaste prijs voor alledaagse voedingsmiddelen als brood of niet, wordt uitvoer in tijden van duurte verboden, etcetera. Vergelijkbare effecten zijn te verwachten van ondersteuning van behoeftigen door kerkelijke en overheidsinstellingen voor armenzorg. Maar ook andere factoren, die minder voor de hand liggen, zouden het verband tussen de vestiging van het geweldsmonopolie en de verspreiding van beschaafd gedrag kunnen compliceren. Men kan bijvoorbeeld denken aan door de overheid uitgevaardigde wetten tegen weelde. Door op de gevolgen van deze factoren te wijzen, gaan we er van uit dat staatsvorming niet alleen neerkomt op de vorming van legers en politie en op de heffing van belasting, maar ook – gezien De Swaan (1989) – op de uitvaardiging van wetten die beschermen tegen een groot aantal tegenslagen en tekorten.

De deugdelijkheid van de antwoorden op trendvragen kan bij benadering worden vastgesteld door een combinatie van de resultaten van trendonderzoek in antropologie, geschiedswetenschap en sociologie. Om hypothesen vergelijkenderwijs te beproeven is het nodig een keuze van landen en perioden te maken. In het licht van eerdere beweringen en het reeds verrichte onderzoek ligt de keuze van Frankrijk en Nederland voor de hand, liefst – alsof het onderzoek voor de zojuist genoemde landen nog niet moeilijk genoeg is – aangevuld met China. Deze keuze schept de voor een toetsing van de hypothesen benodigde contrasten in staatsvorming bij min of meer gelijke techniek. De periode waarover de ontwikkelingen in het geweldsmonopolie, de belastingheffing, de voedingspatronen en eetgewoonten moeten worden gevolgd, behoort, aanslui-

tend bij conventies onder historici, maar ook gezien de lange-termijnontwikkeling in de staatsvorming, de tijd na 1500 te bestrijken, liefst tot en met het heden.

Vaststelling van de trend in belastingdruk, voedingspatronen en eetgewoonten – en dat idealiter voor telkens dezelfde onderzoekseenheden – is en blijft een lastige zaak. De laatste tijd is de kennis omtrent de belastingheffing sterk toegenomen door archiefonderzoek van historici (vergelijk Bos en Van Maanen 1993). Voor gedetailleerde informatie over de fiscale verhoudingen in Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw bijvoorbeeld raadplege men nu de studies van Fritschy (1988) en 't Hart (1993). Door combinatie van deze informatie met gegevens over aantallen huishoudens, ontstaat langzamerhand een goed beeld van de verdeling van de belastingdruk.

Eigenlijk is voor een empirische beproeving vereist dat de aanwezigheid van complicerende factoren, zoals die welke eerder werden genoemd, wordt onderzocht. Genoemd werd onder meer de algemene economische conjunctuur en de invloed daarvan op het loon en de prijzen van het voedsel. De voedselpolitiek van de overheden en eventuele ondersteuning door zorgverlenende instanties moet ook bij de beproeving worden betrokken. Het vaststellen van verschillen in voedingspatronen is wel zo'n moeilijke bezigheid. Onmogelijk hoeft de vaststelling van het voedselpakket van de lagere sociale klassen echter niet te zijn. Het voedselverbruik van de welgestelden laat zich opmaken uit bijvoorbeeld keukenrekeningen. Soortgelijke gegevens voor de mindere man en vrouw bestaan in een zeer gering aantal huishoudbudgetten van individuele arbeidersgezinnen. Er zijn echter wel meer gegevens bewaard gebleven over het voedselverbruik in gesloten instellingen als kloosters, gasthuizen, huizen van bewaring en gaarkeukens. Onder de veronderstelling dat het voedsel van het gewone volk niet veel beter zal zijn geweest en eerder slechter dan hetgeen in gasthuizen werd uitgereikt, valt misschien met behulp van deze aanwijzing toch nog wel wat te zeggen over eventuele trends in het voedselverbruik van de lagere sociale klassen.

De historici Blockmans en Prevenier hebben in 1975 op creatieve en gewaagde manier met behulp van de summere gegevens over gezinsvoeding uit huishoudboekjes van sommige arbeidersgezinnen een algemeen bruikbare methode ter bepaling van koopkrachtverschillen weten te ontwikkelen. Deze methode staat ook toe iets te zeggen over verschil in voedselverbruik. Het betreft hier de zogenaamde 44%-methode. Op grond van de gegevens uit de bewaard gebleven huishoudboekjes is geschat dat een arbeider in de pre-industrieel Europa in normale tijden zeventig à tachtig procent van zijn loon uitgaf aan voedsel. Hiervan werd vijftien procent aan vlees, elf procent aan groente en vierenveertig procent aan brood besteed. Blockmans en Prevenier stellen de broodbehoefte van een modelgezin van vier personen met één manlijke kostwinner op 3,2 kilogram per dag. Wanneer meer dan vierenveertig procent van het inkomen

moest worden besteed voor deze hoeveelheid brood treed volgens hen verarming op. Bij alle bedenkingen (zie bijvoorbeeld Van Leeuwen en Smits 1987) en met veel voorzichtigheid kan een dergelijke methode worden gebruikt om een raming te maken van verschuivingen in het voedselverbruik van de lagere klassen.

Nog een aanwijzing voor de aard van voedingspatronen is te verkrijgen door gebruik te maken van gegevens over de opbrengsten van de verschillende soorten belastingen. Voor Nederland valt te denken aan de belasting op het gemaal die drukte op de prijs van tarwe- en roggebrood (Van der Woude 1963; Knotter en Muskee 1986). Deze gegevens maken het mogelijk de totale hoeveelheid geconsumeerde granen te berekenen. Tarwe was aanzienlijk duurder dan rogge, zowel door de marktprijs als door de hogere belasting op het malen van tarwe. Toenemend tarwegebruik zou op een toenemende welvaart duiden. Belastingen op het slachten van vlees geven een indicatie over het vleesverbruik, hoewel deze belasting veel gemakkelijker te ontduiken was dan die op het gemaal. Bij het trekken van gevolgtrekkingen op grond van gegevens uit deze bronnen moet, behalve met de mogelijkheid tot ontduiking van de belasting, natuurlijk ook rekening worden gehouden met de beschikbaarheid van alternatieve voedingsmiddelen zoals peulvruchten, knollen en rapen. Door deze gegevens voor bepaalde streken te combineren met demografische gegevens en gegevens over de samenstelling van de beroepsbevolking, is wellicht toch nog een andere beredeneerde schatting te maken over lange-termijnveranderingen in het voedselgebruik van verschillende sociale lagen.

De verfijndheid van de keuken kan men proberen vast te stellen aan hand van de ingrediënten en recepten zoals die in kookboeken worden vermeld. Inhoudsanalyse van etiquetteboeken kan licht werpen op de (on-)beschaafde manier van eten. Om te komen tot een beproeving van trenduitspraken die sterker is dan de bestaande toetsingen, is het onder meer aan te bevelen om de inhoudsanalyse van manieren- en kookboeken uit te laten voeren door beoordelaars die onwetend worden gelaten over het jaar waarin de diverse door hen te beoordelen teksten werden gepubliceerd. Immers, wanneer een onderzoeker weet dat een etiquetteboekje later is verschenen zal hij een beslissing over passages met niet al te duidelijke inhoud wellicht eerder in het voordeel laten uitvallen van de van te voren opgestelde hypothesen. Het zal duidelijk zijn dat er nog meer haken en ogen zijn, zoals de kwestie wie kookboeken gebruikten. Vele gewaagde veronderstellingen zijn onontkoombaar wil de onderzoeker dergelijk materiaal conclusies ontlokken. Andere informatie over de eetgewoonten van de verschillende sociale klassen kan men putten uit historisch onderzoek naar levensstijl op basis van materiële cultuur. De huiselijke dingen die mensen uit vroegere tijden hebben achtergelaten, zoals pannen en potten, vorken en messen, vertellen iets over hun eetgewoonten. Boedelbeschrijvingen opgemaakt bij overlijden zijn hiervoor een bron. De studies van De Vries (1975),

Wijsenbeek Olthuis(1987) en Schuurman (1989 en in deze bundel) zijn voorbeelden van dergelijke studies over de levensstijl van uiteenlopende sociale groeperingen in Nederland na 1500.

Met deze gedachten omtrent de toetsing van de antwoorden die zijn gegeven op de gestelde vragen naar de verklaring van lange-termijntrends, sluiten we ons betoog af. We doen dat in de hoop met deze bijdrage bruggen te hebben geslagen tussen werk van antropologen, historici en sociologen die in de vaststelling van trends zijn geïnteresseerd. Deze bruggen slaat men ons inziens niet alleen door een synthese van bevindingen en door het formuleren van een overkoepelende theorie, maar ook en vooral door het in kaart brengen van de samenhangen tussen de vragen die zijn gesteld binnen verschillende sociale wetenschappen.

Literatuur

- W. Abel 1974 *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*. Hamburg.
- C. Baks, J.C. Breman en A.T.J. Nooy 1966 Slavery as a system of production in tribal society. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 122: 90-109.
- J. Berting en H. Philipsen 1960 Solidarity, stratification and sentiments. The unilateral cross-cousin marriage according to the theories of Levi-Strauss, Leach, and Homans and Schneider. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 116: 55-80.
- W.P. Blockmans en W. Prevenier 1975 Armoede in de Nederlanden van de veertiende tot het midden van de 16e eeuw: Bronnen en problemen. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88: 501-538.
- B. Bommeljé 1991 Woelig kolkende historiografie. *NRC-Handelsblad* 21 september.
- N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen 1993 Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden. Zutphen.
- R. Boudon 1973 *L'inégalité des chances*. Paris.
- C. Brinkgreve en M. Korzec 1978 'Margriet weet raad'; gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1939-1978. Utrecht.
- R. Carneiro 1970 A theory of the origin of the state. *Science* 169: 733-738.
- H.J.M. Claessen 1991 *Verdwenen koninkrijken en verloren beschavingen*. Assen.
- N. Elias 1939 *Über den Prozess der Zivilisation*. Frankfurt.
- H.D. Flap 1987 Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving. P. 39-52 in J. Frieswijk, L.G. Jansma, Y.B. Kuiper en A.W. Niemeijer (red.), *Frieslands verleden verkend*. Leeuwarden.
- H. Flap en Y. Kuiper 1979 Figuratiesociologie als onderzoeksprogramma. *Mens en Maatschappij* 54: 232-269.
- H. Franke 1985 *De dood in het leven van alledag, twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvoltagekkingen in Nederland*. 's-Gravenhage.
- H. Franke 1991 Gewelddiscriminaliteit in Nederland Een historisch-sociologische analyse. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18: 13-45.
- J.M.F. Fritschy 1988 *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1797-1801)*. 's-Gravenhage.
- J. Goody 1982 *Cooking, cuisine and class*. Cambridge.
- J. Goudsblom 1974 *Balans der sociologie*. Utrecht.
- M. Harris 1971, 1988 *Culture, people, nature: an introduction to general anthropology*. New York.
- M. 't Hart 1993 *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt*. Manchester.
- J.J. Hémardinquer 1970 The family pig of the Ancient Régime: myth or fact. *Annales*, E.S.C. 25: 1745-1766.
- A. Knotter en H. Muskee 1986 Conjunctuur en levensstandaard in Amsterdam 1815-1855. Een onderzoek op basis van plaatselijke accijnzen. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12: 153-181.
- L. Laeyendecker 1981 *Orde, verandering, ongelijkheid*. Amsterdam.
- M.H.D. van Leeuwen en F. Smits 1987 Bedeling en arbeidsmarkt in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13: 432-457.
- G.E. Lenski 1966 *Power and privilege*. New York.

- G.E. Lenski 1975 Social structure in evolutionary perspective. P. 135-153 in P.M. Blau (red.), *Approaches tot the study of social structure*. New York.
- G. Lenski 1970 *Human societies*. New York.
- S. Mennell 1985 *All manners of food. Eating and taste in England and France from the Middle Ages to the present*. Oxford.
- A.J. Schuurman 1989 *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost Groningen, Oost-Brabant*. Wageningen.
- B. Slicher van Bath 1960 *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*. Utrecht.
- P. Spierenburg 1973 *Het proces der civilisatie in Nederland tussen 1500 en 1800, een toetsing der civilisatietheorie*. Amsterdam.
- P. Spierenburg 1993 Lange-termijntrends in doodslag. Theoretische overdenkingen en Nederlands bewijsmateriaal, 15de-20ste eeuw. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20: 66-106.
- A. de Swaan 1989 *Zorg en staat*. Amsterdam.
- J.M.G. Thurlings 1977 *De wetenschap der samenleving*. Alphen aan den Rijn.
- W.C. Ultee 1983a *Machtsverhoudingen en inkomensongelijkheid*. *Sociale Wetenschappen* 26: 101-138.
- W.C. Ultee, 1983b *Verlichtingsfilosofen en neo-evolutionisten over sociale ongelijkheid*. P. 66-84 in W.A. Arts en J.K.M. Gevers (red.), *Rede, sentiment en ervaring, sociale wetenschap in de achttiende eeuw*. Deventer.
- W.C. Ultee 1986 *Problematische vragen*. P. 167-204 in H.A. Becker en P. Glasbergen (red.), *Sociologie en verzorgingsstaat*. Den Haag.
- W. Ultee, W. Arts en H. Flap 1992 *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen.
- J. de Vries 1975 *Peasant demand patters and economic development: Friesland 1550-1750*. P. 205-267 in W. Parker en E. Jones (red.), *European peasants and their markets. Essays in economic history*. Princeton.
- C. Webber en A. Wildavsky 1986 *A history of taxation and expenditure in the Western world*. New York.
- N. Wilterdink 1984 *Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw*. Amsterdam.
- A.M. van der Woude 1963 *De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het eind van de achttiende eeuw*. *A.A.G-Bijdragen* 9: 127-153.
- T. Wijsenbeek-Olthuis 1987 *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van arm en rijk in een periode van achteruitgang (1700-1800)*. Hilversum.
- T. Zwaan 1982 *Politiek geweld, maatschappelijke structuur en burgerlijke civilisatie. Een verklaring van binnenstatelijke geweldpleging in de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving 1648-1960*. *Sociologisch Tijdschrift* 9: 433-475.